

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ
KLEBELSBERG KUNO-ÖSZTÖNDÍJ
2020

A kutató neve	
Nagy Nikoletta	
A kutatás témája	
Ugocsa vármegye kulturális-egyesületi élete 1939–1944 között a vármegye alispáni iratainak aspektusában	
A kutatás helyszíne	
ország, város	Ukrajna, Beregszász
intézmény(ek)	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege
A kutatás ideje	
2020. július 1. – 2020. augusztus 31., 2 hónap	
A kutatott gyűjtemények, az átnézett iratok, dokumentumok és a találatok rövid ismertetése (tételes találati jegyzék nélkül)	
<p>A Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából 2020 nyarán két hónapos kutatómunkát végeztem a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban: KTÁL) beregszászi részlegén. Ennek keretein belül egyrészt megvizsgáltam a 258. fondhoz tartozó iratokat, külön figyelmet szentelve az Ugocsa vármegye területén működő egyesületekre. Másrészt összeállítottam egy részletes listát azokról a fondban található dokumentumokról, amelyek kifejezetten a vármegye társadalmi önszerveződéseivel foglalkoznak, hogy a későbbiekben mindenki számára hozzáférhető legyen az Ugocsa vármegye területén működő egyesületek tevékenysége.</p> <p>A 258. fond az egykori Ugocsa vármegye alispánjának iratait tartalmazza. Az alispán, a vármegye első tisztviselőjeként a vármegye közigazgatási, gazdasági és kulturális ügyeit is felügyelte, így a fondban számos irat található különböző pártok, egyesületek működéséről, tevékenységéről.</p> <p>A kutatási beszámoló összeállítása során az alispáni iratok mellett felhasználtam még a Nagyszöllősi körjegyzőség (272. Fond) egyesületekre vonatkozó dokumentumait illetve több korabeli sajtóanyagot, amelyek segítségével tisztább képet kaphatunk Ugocsa vármegye társadalmi önszerveződéseinek helyzetéről a második világháború éveiben.</p>	

Kárpátaljai a történelmi Magyarország részét képezte 1918-ig. Az első világháború elvesztése, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása következtében Kárpátalja nagyobb része, nemzetközi jogilag a „Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről” szóló, 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezményvel vált az újonnan alakult állam szerves részévé.¹

A térség 1938-ban az I. bécsi döntés értelmében újra Magyarország fennhatósága alá került. Kárpátalja déli, magyarlakta, a bécsi döntéssel visszakerült sávja – Ungvár, Munkács, Beregszász városokkal – Magyarországhoz tartozott, a többi – túlnyomó részben ruszinok, vagyis kárpát-ukránok lakta – területe továbbra is Csehszlovákia kötelékében maradt, Podkarpatska Rus néven külön közigazgatási egységként, majd 1938 decemberétől Karpatszka Ukrajina néven függetlenséget deklarált államalakulatként Huszt székhellyel. 1939. március 15-én a magyar hadsereg megkezdte Kárpátalja teljes birtokbavételét, így a terület 1944 október végéig ismét Magyarországhoz tartozott.

Magyarország kötelékében Kárpátalja közigazgatása sajátosan alakult. Az első bécsi döntéssel visszakerült határ menti magyarlakta sávot a történelmi vármegyékbe tagolták be. Az 1938. évi területrendezés eredményeként közigazgatásilag az Ungvári járást az Ungvár székhelyű Ung vármegyéhez, a Beregszászi, Munkácsi, Tiszaújlaki járásokat a Beregszász székhelyű Bereg és Ugocsa egyesített vármegyékhez csatolták. Az 1939. évi területrendezéskor Bereg és Ugocsa vármegyét kettéválasztották, a Beregszász székhelyű Bereg vármegye a Beregszászi, Munkácsi járásokat, a Nagyszöllős székhelyű Ugocsa vármegye a Nagyszöllősi és a Halmi járást, valamint a Máramarossziget székhelyű Máramaros vármegye a Técsői járást foglalta magába Kárpátalja területéből. Az 1939 márciusában visszafoglalt területet pedig a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette.² Az általam vizsgált terület, Ugocsa vármegye tehát a Nagyszöllősi és a Halmi járásból, valamint 48 településből állt.

„Egyesületek akkor jönnek létre, amikor az emberek belátják, hogy bizonyos céljaikat csak együtt működéssel tudják elérni”³ – írja Benda Mária, Bereg vármegye egyesületi és társadalmi életéről írt könyvében. Belátta ezt az alapigazságot Ugocsa vármegye lakossága is, és a második világháború gondterhes évei ellenére, a hatalomváltások kereszttüzeiben is nagy gondot fordítottak a társadalmi önszerveződéseik kialakítására.

¹Halmosy Dénes (szerk. 1983). Nemzetközi szerződések, 1918–1945. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Könyvkiadó.

²Fedinec Csilla – Vehes Miklós. Kárpátalja 1919-2009, történelem, politika, kultúra. 162-163.

³Benda Mária. Egyesületi és társadalmi élet Bereg vármegyében./ Pikler Gyula. Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Budapest, 1905.

Miután Kárpátalja ismét Magyarország részévé vált a magyar kormány igyekezett mielőtt rendeleti úton szabályozni a gyülekezési jogot és a társadalmi önszerveződések kérdését. Első intézkedésként a m. kir. minisztérium 1939. szeptember 2-án kelt 8110/1939 M. E. számú rendelete az új egyesületek, fiókegyesületek, egyesületnek tekinthető egyesületi jellegű szervezetek alakítását további rendelkezésig megtiltotta.

Kivételt képeztek ez alól azok az egyesületek:

a) amelyek megalakítását törvényes rendelkezések teszik kötelezővé: Levente Egyesületek, Önkéntes Tűzoltó Egyesületek;

b) amelyek hadijótékonyági, honvédelmi célokat szolgálnak: Vöröskereszt Egylet, Hadirokkantak Országos Nemzeti szövetsége, Repülő Egyesületek, Légtalmai Liga, Tűzharcos/Frontharcos Szövetség;

c) amelyek népbetegségek elleni küzdelem eredményesebbé tételét hivatottak előmozdítani: pl. tüdővész leküzdésére alakuló egyesületek;

d) amelyek megalakulását fontos országos közérdek teszi kívánatossá.

A rendelkezések értelmében csak azon egyesületek és fiókegyesületek működését lehetett tudomásul venni, amelyek vagy 1939. szeptember 2-a előtt alakultak, vagy módosított alapszabályuk felterjesztésre került a belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett.⁴

Következő lépésként a m. kir. Belügyminisztérium 3644/1939. VII. B. M. számú körrendeletet adott ki, amelyben arra kötelezte azokat a Kárpátalján működő társadalmi egyesületeket, amelyek a volt csehszlovák kormányzóság által jóváhagyott alapszabályokkal rendelkeztek, hogy hat hónapon belül módosítsák régi alapszabályaikat a Magyarország területén érvényes és kötelező jogszabályoknak megfelelően és a módosított alapszabályokat a m. kir. belügyminiszterhez mielőbb terjesszék fel.

Az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről, és a kérvényekhez szükséges mellékletekről a 77000/1922 és a 9.900/1933 valamint a 181.000/1937 B. M. számú körrendeletek intézkedtek. A kaszinók, klubok működéséről a 147.000/1928 és a 147.000/1933 B. M. számú körrendeletek rendelkeztek, a sportegyesületeknek pedig a 94546/1927 és a 93422/1928 V. K. M. számú rendeleteket kellett figyelembe venni a módosított alapszabályaik elkészítésénél.⁵

1941-ben a m. kir. Belügyminiszter 153.000/1940, „Az egyesülési jog korlátozásáról szóló rendelkezések módosítása” körrendelete értelmében a 8110/1939 számú rendeletben foglalt tilalom alól feloldotta azokat az egyesületeket és fiókegyesületeket, amelyek megalakulásának és

⁴ KTÁL Fond 272, opisz 1. od. zb. 106. 1.

⁵ KTÁL Fond 272. opisz 3, od. zb. 9. 7.

működésének engedélyezését különleges helyi, közművelődési, gazdasági vagy más közérdek teszi szükségessé.

Engedélyezhető lett továbbá az olyan egyesületek megalakítása, amelyekhez hasonló célú egyesület az adott községben nem volt, de működésük helyi viszonylatban közérdeknek számított. (pl. közművelődési, jótékonyági, gazdasági, sport, társadalmi és tudományos egyesületek).⁶

Az engedélyező rendelkezések után sorra alakultak a különböző típusú egyesületek és fiókszervezetek Ugocsa vármegyében is. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül szeretném megemlíteni ezeket az egyesületeket és azt a munkát, amelyet működésük során, a vármegye területén kifejtettek.

A kulturális egyesületek sorában kiemelkedő munkát végzett Ugocsa vármegyében:

- a ***Kárpátaljai Magyar Kultúregyesület királyházi helyi csoportja***, amelynek célja a vidéken élő magyar nép szellemi és kulturális érdekeinek megőrzése és fejlesztése, továbbá a magyar hazafias és nemzeti érzés erősítése volt⁷;
- a ***Magyarországi Németek Szövetségének*** fiókegyesületei, amelyek a magyarországi német nemzetiségű magyar állampolgárok kulturális érdekeinek előmozdítását és a hazához való ragaszkodás ápolását célozták meg⁸;
- a ***királyházi Széchenyi Magyar Kultúr Egyesület***, amely a magyar kulturális és közművelődési érdekeket képviselte.

A társasági élet iránti igény különböző szórakoztató összejövetelek rendezésében nyilvánult meg, melyeket tartalmas előadásokkal fűszereztek. Ilyen volt például az ifjúsági egyesületek és a sportegyesületek egy része.⁹ A táncmultságok mellett, hogy kitűnő szórakozási lehetőséget biztosítottak egy-egy település számára, általában valamilyen nemes célt is szolgáltak. A belépőkből és árusításokból befolyt összegeket ugyanis általában a község középületeinek javítására, vagy a szegény sorsú lakosok megsegítésére fordították.¹⁰

A sportéletet Ugocsa vármegyében, legnagyobb mértékben a következő egyesületek képviselték: ***Királyházai M.Á.V. Sport Egyesület, a Szokol Testnevelési Egyesület és a Nagyszőlősi Beszkid Sport Klub***. A vármegye tekintetében a magyar sportegyesületek közül többekévé sikeresen működött az 1908-ban alakult ***Tiszaújlaki Sport Egylet, a Nagyszőlősi Sport***

⁶ KTÁL Fond 272, opisz 1, od. zb. 251. 3.

⁷ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 238. 185-186.

⁸ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 244. 1-11.

⁹ Benda Mária. Egyesületi és társadalmi élet Bereg vármegyében. 17.

¹⁰KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 38.

Egylet (NSE) és a **Királyházi Sport Egylet**, bár ezek mind csak másod- és harmadrendű szerepet játszottak a vidék sport életében és inkább csak helyi jelentőségűek voltak.¹¹

A gazdasági egyesületek tekintetében nagy jelentőségűek voltak a lecsapoló társulatok, amelyek a megye területén csoportosuló területek vizeinek levezetését szolgálták. Ilyen volt Ugocsa vármegyében a **Liget lecsapoló társulat**¹², az **Akli-Dabolczi lecsapoló társulat**¹³. és a **Turczpatak vidéki lecsapoló társulat**.¹⁴ A társulatok működése 1914-ben szűnt meg. A máramarosszigeti magyar kir. kulturmérnöki hivatal 1941-ben tárgyalta újra a fent említett lecsapoló társulatok újrarendezésének ügyét.¹⁵

Kiemelkedő és fontos szerepet töltött be a vármegye egyetlen ipartársulata, a **Nagyszöllősi Járási Vegyes Ipartársulat**. Működési köre a Nagyszöllősi és a Halmi járás több településére kiterjedt.¹⁶ Hasznos gazdasági szerepet töltött be továbbá Ugocsa vármegyében a **Tiszaujhelyi Gazdakör**¹⁷, a **Beregszászi és Nagyszöllősi Járási Hitelszövetkezet**¹⁸, a „**Falu**” **Magyar Gazda és Földműves Szövetség**¹⁹, **Baross Szövetség nagyszöllősi fiókja**²⁰, és az **Ugocsa Vármegyei Gazdasági Egyesület**.²¹

Ezekon kívül kisebb, az alispáni iratok alapján jelentősebb tevékenységet nem végző gazdasági egyesület volt Ugocsa vármegyében: az **Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület Tamásváraljai Gazdakör**, a **nagytarnai Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet**, és **Turc község Legeltetési Társulata**.

A világháborúk vészterhes éveiben Kárpátalján is jelentős volt az általános elszegényedés. A nyomor enyhítésére igen nagy szükség volt a különböző jótékonyági egyesületek munkájára. Ezek leggyakrabban a fronton harcoló katonák és családjaik részére szerveztek gyűjtéseket valamint a kórházak, egészségügyi intézmények és a szegénységben élők megsegítését tűzték ki célul. A közadakozásból szerzett pénzből és természetbeni adományokból az egyesületek ruhaneműket, élelmiszereket, tűzifát stb. vásárolt a rászorulóknak.

Elterjedtek voltak Ugocsa vármegyében is a segélyező egyesületek, amelyek háború idején segítséget nyújtottak katonaság számára, békeidőben pedig közhasznú munkát végeztek. Feladatuk közé tartozott többek között a szegény iskolás gyerekek felruházása, az anya-, csecsemő- és

¹¹ Kárpáti Híradó (1942. március 13.) Északkeletmagyarország sportja III. 19. évf. 59. szám. 7.

¹² KTÁL Fond 258. opisz 1. od. zb. 234.

¹³ KTÁL Fond 258, opisz 1. od. zb. 235. 2.

¹⁴ KTÁL Fond 258, opisz 1. od. zb. 235. 7.

¹⁵ KTÁL Fond 258, opisz 1. od. zb. 235. 11-15.

¹⁶ KTÁL Fond 258. opisz 1. od. zb. 236. 21.

¹⁷ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 240. 128-131.

¹⁸ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 599. 1-7.

¹⁹ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 598. 14-17.

²⁰ Kárpáti Híradó (1943. április 20.) Megalakult Nagyszöllősen a Baross Szövetség fiókja. 20. évf. 77. szám. 1.

²¹ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 905. 32.

gyermekvédelmet, a népbetegségek elleni küzdelem is. A jótékonyági, segélyező egyesületek sorában tevékenyen működött a vármegyében a *Magyar Vöröskereszt Egylet nagyszöllősi helyi csoportja*²², a *Halmi Szociális Munkaközössége*²³, a *Nép- és Családvédelmi Alap munkaközössége*²⁴ valamint *Országos Egészségvédelmi Szövetség Ugocsa vármegyei fiókszövetsége*²⁵.

Mindemellett a *levente egyesületek* tevékenységének is fontos részét képezte jótékonyági akciók szervezése.²⁶

Az 1940-es években szinte minden községben működtek *önkéntes tűzoltó egyesületek*. Ugocsa vármegye területén a Nagyszöllősi járásban 20, míg a Halmi járásban 28 községben volt önkéntes tűzoltó egyesület. Tűzoltókocsival azonban csak Királyháza, Nagyszöllős és Halmi rendelkezett.²⁷ A tűzoltó egyesületek mellett, hogy bármilyen veszély esetén szakszerű kiképzéssel tudtak helytállni, kulturális téren is hasznos munkát tudtak felmutatni. Több helyen táncmulatságokkal egybekötött színelőadásokat tartottak, sőt az iskolán kívüli népoktatásban is tevékeny részt vállaltak.²⁸

A kutatás módszere

A Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából lehetőségem nyílt két hónapos kutatómunkát végezni a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegén. Az ösztöndíjat 2020. július 1. és 2020. augusztus 31. között vettem igénybe. A tudományos munka a levéltári iratok kikérésével kezdődött, majd a dokumentumok áttanulmányozása következett. A kutatómunkám első lépéseként készítettem egy magyar nyelvű adatbázist, amelyben azoknak, a fondban megtalálható iratoknak a listáját gyűjtöttem össze, amelyek egyesületi és/vagy kulturális ügyekkel foglalkoztak. Ez az iratjegyzék tartalmazza az irat pontos jelzetét (jelen levéltár esetében fond, opisz, leírási egység), a dosszié címét magyarul, illetve a benne található iratok pontos dátumát.

A kutatás második lépéseként megkezdtem a kikért iratok feldolgozását. Az adatok összesítéseként hozzáfogtam az ösztöndíj beszámolóm elkészítéséhez, amelyben igyekeztem a legfontosabb adatokat szemléltetve feltárni Ugocsa vármegye egyesületi életét az 1939 és 1944 közötti időszakban.

²² KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 247. 2-8.

²³ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 38. 48.

²⁴ KTÁL Fond 272, opisz 1, od. zb. 343. 1.

²⁵ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 238. 105-111.

²⁶ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 224. 21.

²⁷ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 906. 12.

²⁸ KTÁL Fond 258, opisz 1, od. zb. 246. 1.

A kutatási eredmények hasznosítása (pl. előadás, publikáció) és az esetleges további lehetőségek

A kutatás továbbvitelének lehetőségei kapcsán egy széleskörű sajtóelemzés rengeteg hasznos információt tárhatna fel a vármegye egyesületi életéről. Eredményes lehetne továbbá a jelenlegi információkat kibővíteni Ugocsa vármegye főispáni irataival, illetve az említett vármegye körjegyzőségeinek dokumentumaival, mivel véleményem szerint ezek a dossziék is sok hasznos információt tartalmazhatnak az Ugocsa vármegye területén, 1939–1944 között működő egyesületek tevékenységéről. Ez azonban, a dossziékban található több ezer iratanyag miatt, egy olyan széleskörű kutatómunka lenne, amely egy újabb ösztöndíjas időszakot vonna maga után.

Az Ugocsa vármegye egyesületi életéről gyűjtött kutatómunkám összefoglalását a közeljövőben egy publikáció keretein belül szeretném bemutatni.

Az ösztöndíjjal kapcsolatos gyakorlati észrevételek (beleértve a leendő ösztöndíjasok számára hasznos tanácsokat)

Az idei év egészét jellemző járványügyi korlátozó intézkedések új helyzetet teremtettek a levéltári kutatómunkákban is. Az Ukrajnában bevezetett karantén intézkedések miatt tavasszal és nyár elején sok más intézménnyel egyetemben, a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege is zárva tartott. A részleges nyitva tartás júliustól vette kezdetét, így ekkor lehetőségem nyílt a kutatómunkám megkezdésére. A korlátozott nyitva tartás azt jelentette, hogy a kutatni vágyók előre egyeztetett időpontot foglaltak, annak elkerülése érdekében, hogy három személynél több tartózkodjon a levéltár olvasótermében. Így, hetente maximum két alkalom nyílt az iratok kikérésére és átvizsgálására. A járványügyi intézkedéseket betartva, kizárólag maszkban és kesztyűben tartózkodhattunk a helyiségben. Ilyen körülmények között, feszített tempóban, a tőlem telhető legnagyobb precizitással és munkamorállal igyekeztem minél több iratanyagot feldolgozni. Mindenképpen megemlítendő, hogy a levéltár munkatársai mindent megtettek azért, hogy a levéltárban dolgozó kutatók a lehető leggördülékenyebben végezhesék munkájukat a korlátozó intézkedések közepette is. Mindezért ezúton is hálás köszönetemet szeretném kifejezni feléjük.

A jövődöbeli ösztöndíjasok számára hasznos információ lehet, hogy a levéltár teljes nyitva tartása idején is célszerű a kutatni kívánt iratanyagokat hetekkel vagy akár hónapokkal a kutatás megkezdése előtt kikérni, mivel az iratok előkészítése időigényes feladat lehet, a levéltár pedig súlyos munkaerőhiánnyal küzd. További problémát jelenthet, hogy a fondjegyzékek címei nem minden esetben fedik teljes mértékben a bennük található dokumentumok tartalmát.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy fondokhoz tartozó opiszok jegyzéke minden esetben orosz vagy ukrán nyelvű, a bennük lévő dokumentumok pedig íródhattak magyar, orosz vagy cseh nyelven is. Számos esetben előfordul, hogy a kézzel írott dokumentumok, szinte teljesen olvashatatlanok. Így a kutatni vágyóknak fel kell készülniük arra, hogy nem minden esetben fognak teljes képet kapni egy adott téma tartalmáról.

Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni a Külgazdasági és Külügyminisztérium, Nemzetközi Magyar Nyelvi Képzésekért és Oktatásért Felelős Főosztály felé, hogy bizalmat szavaztak nekem és támogatásuk segítségével elvégezhettem kutatásaimat a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegén.